

Colonization or Partnership?

Megjegyzések a *Replika* különszámához*

Josef Langer

A *Replika* 1996-os különszámát a nyugati társadalomtudományok és a posztkommunista társadalmak viszonyának szenteli. „*Colonization or Partnership?*”, így hangzik a címben fölített provokatív kérdés. Válaszaikban az egyes szerzők részben igen csípős kritikával illetik az ún. Nyugatot, a kapcsolatokat kétségkívül inkább gyarmatosításként, mintsem partneri viszonyként ábrázolják. Eleget téve a Társadalomtudományok Információs Központja (IZ) felkérésének, szeretném elmondani véleményemet e megállapításokról, még ha az olvasói levél mint megadott keret szűkössnek tűnik is ahhoz, hogy a témát részletesen kifejtssem. Mégis megkísérlem, s mondanivalómat a következő részekre tagolom: személyes tapasztalatok, megjegyzések a szöveghez, strukturális plauzibilitások.

Személyes tapasztalatok

Még a hetvenes évek elején is viszonylag nehéz volt az akkori „keleti tömb” országaiból társadalomtudományi információkhoz hozzájutni. Lehetett levelezni, ez „bélyegcsere” címen folyt, a valóságban azonban más célt szolgált. Ily módon juthattam például már egyetemem éveim alatt egy novoszibirszki könyvtár munkatársa révén postai úton a szovjet káde-rekról és a Szovjetunió társadalmi struktúrájáról szóló fontos szociológiai irodalomhoz. Cserébe előfizettem neki egy német nyelvű folyóiratra.

Az intézmények és a tekintélyes tudósok mindenesetre már akkor is jobb lehetőségekkel rendelkeztek az együttműködést illetően. Stratégiai szerepet játszott ebben az 1964-ben alapított „Bécsi központ”, amelyet keleti és nyugati államok együttesen finanszíroztak, és paritásos alapon vezettek. Az együttműködés e színterét 1989-ben megszüntették, mivel attól kezdve könnyebbé váltak a közvetlen kapcsolatok. 1975-től hosszú évekig magam is részt vettem egy ilyen Kelet–Nyugat-projektben. Az 1989 utáni évekhez képest az volt a nagy különbség, hogy akkoriban a résztvevők intézményi szempontból teljesen egyenjogúak voltak. Interakciós szinten ez jó partnerkapcsolatokhoz vezetett, még ha a nyugati *team* metodikai és elméleti szempontból fölötte állt is a keletinek. Tudvalévő volt Nyugaton, hogy csak az jut információkhoz és adatokhoz, aki a kapcsolatokat gondosan ápolja. Gyakorlatilag lehetetlen volt más kapcsolatokra áttérni, mivel a kommunista rendszerben az együttműködés-

---

* Az írás a bonni Informationszentrum Wissenschaften der Arbeitsgemeinschaft Sozialwissenschaftlicher Institute kiadásában megjelenő *Sozialwissenschaften in Osteuropa* (Newsletter, 1998. szeptember) című kiadványban látott napvilágot.

sel kapcsolatos döntések központilag születtek. A modern technológiától eltekintve (számítógép, telefon stb.) a keleti partnerek jó anyagi helyzetben voltak. Az országokban tartott találkozók mindig a lehető legjobban megszervezték, s ezek a nyugati partner számára különleges élményt jelentettek. Sokszor zajlottak régi kastélyok oldott és titokzatos légkörében, a kiváló étel magától értetődő volt, s a libériás inas sem minősült ritkaságnak.

1989 után viszonylag hamar eltűnt a kelet–nyugati együttműködés e kellemes része. Ezzel egyidejűleg kaotikusabbá váltak a kapcsolatok. A pénzügyi különbségek egy csapásra érezhetővé váltak, ami azonban nem jelenti azt, hogy a keleti partnerek egyáltalán nem rendelkeztek anyagi forrásokkal. Projektek egész soráról van tudomásom, amelyek nyugati segítség nélkül is léteztek, és léteznek ma is. Az együttműködés, az információk és adatok beszerzése azonban kétségtelenül drágábbá és kockázatosabbá vált. Elsőként is a konferenciákon való részvétel, ami az embernek több pénzébe kerülhet, mint egy hasonló nyugati rendezvény esetében. Még ha létezik is Keleten önálló projekt támogatás, akkor is igénybe kell venni saját pénzforrást. Érezhető, hogy megszűnt a kommunista idők létbiztonsága. A korábbiaktól eltérően egy keleti utazás nem kevés kockázattal is jár. Több kollégámnak lopták el egy-egy rendezvény során az autóját. A legmarkánsabb példa egyetemünk rektorának Mercedese: egy keleti partneregyetem őrzött parkolójából tűnt el.

Szeretném még megemlíteni, hogy tapasztalataim szerint ma az együttműködés lehetőségei sokkal egyenletesebben oszlanak meg, mint a kommunista rendszer idején. Akkoriban a lengyel, magyar és jugoszláv kollégákkal volt a legkönnyebb az együttműködés. Csehszlovákiával ezzel szemben végig szinte lehetetlennek bizonyult. Az embernek az volt a benyomása, hogy ott nem is léteznek társadalomtudományok. Az NDK-val sem volt jobb a helyzet. E két ország esetében minden, a kapcsolatok felvételére tett kísérlet rögtön konspiratív jelleget öltött. A válaszleveleket részint magánszemélyek kézbesítették, nyilvánvalóan attól tartva, hogy a biztonsági szervezet kezébe kerülhetnek. A kollégák az egyes kommunista országokban eltérő tudományos felkészültséggel rendelkeztek. A lengyelek között különösen sok briliáns elméleti szakember volt, a magyarok politikai elemzéseikkel tűntek ki, a jugoszláv kollégák pedig viszonylag jó módszertani szakembereknek bizonyultak. Ez a helyzet mára sem sokban változott. E különbségeket azért emelem ki, mert a *Replikában* megjelent hozzászólásokban mindenki általánosságban „*Eastern Europe*”-ot emleget.

Megjegyzések a szöveghez

A *Replika*-szám tizenkilenc szerzője közül hat az USA-ból való, ill. amerikai egyetemekhez kötődik. Csehország, Szlovákia és Románia egy-egy írással képviselteti magát. A fejtegetések zöme budapesti szociológusoktól származik. Nyugat-európai álláspontok, ill. német, olasz, osztrák vélemények egyáltalán nem jelennek meg. A *Replikában* megjelent elemzések és álláspontok így bizonyosan nem vonatkoztathatók közvetlenül Nyugat-Európára. A dolgozatok elsősorban az USA-val és az amerikai társadalomtudományokkal kapcsolatos tapasztalatokra reflektálnak. Ez mindenekelőtt Csepeli György szövegében jut kifejezésre, ebben a tanulmányban jelenik meg a leghangsúlyosabban a gyarmatosítás tézise; a nyugat-európai társadalomtudományokhoz fűződő kapcsolatokat azonban messzemenően elhallgatja, mondhatni, elfojtja. Mindössze egyetlen rövid utalás fordul elő, az EU Tempus-programjáról. Az is oly módon, hogy aligha szolgálhat a gyarmatosítás bizonyítására. Kritikaként jelenik meg, hogy a déli EU-államok olyan pénzeket fölöznek le, amelyek tulajdonképpen Közép- és Kelet-Európát illetnék meg.

Strukturális plauzibilitás

„*Colonization or Partnership?*” Ha tisztességesen közelítünk a kérdéshez, abból indulunk ki, hogy partneri viszony csak akkor jön létre, ha a kapcsolat kölcsönösségen alapul, tehát minden résztvevő tud nyújtani valamit a másíknak. Meg kell vizsgálni tehát, hogy érvényre jut-e ez a társadalomtudományok kelet–nyugati kapcsolatában. 1989-ig az ilyen együttműködések nagy politikai (rendszerkonfrontáció) és tudományos (rendszerösszevetés) értékkel bírtak. Az 1989-et követő átalakulás eufóriáját – és a szerzők mindenekelőtt erről értekeznek – minden egyén és csoport igyekezett a saját javára fordítani. Tekinthejtük ezt úgy, ahogyan Glatz Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke látatja az IDM (Institut für den Donauraum und Mitteleuropa: a Duna-térség és Kelet-Európa kutatásával foglalkozó bécsi intézet) folyóiratának múlt nyári különszámában, tehát józanul, minden moralizálás nélkül: „A magyar társadalom számára saját illúzióinkat tekintve az jelentette az egyik legnagyobb csalódást, hogy a nyugati integráció nem segélyprogramot, hanem kényszermodernizálást jelent.” Nyilvánvaló, hogy ez valamelyest érvényes a társadalomtudományokra is.

A kilencvenes évek elején, a fordulat után a „modernizálók” túlnyomórészt nem Nyugat-Európából, hanem az USA-ból érkeztek. (Az NDK kivételével.) Ez tűnik ki a *Replika* szerzőinek kritikáiból is. A Közép-európai Egyetem alapítása Prágában, Varsóban és Budapesten csak egy példa a sok közül. Az Atlanti-óceánon túlról tonnaszám szállították Keletre a könyveket és berendezéseket. Ezek némelyike nem volt éppen a legkorszerűbb, amit a címzetek olykor nagyfokú érzékenységgel meg is jegyeztek („Mintha éppen most jöttünk volna le a fáról.”). De ilyen esetektől eltekintve is könnyen adódhatnak súrlódási felületek. Némely kelet- és közép-európai értelmiségi kezdetben túlzott elvárásokkal viseltetett az USA-val szemben. Óhatatlanul fölmerül az összevetés az ötvenes és hatvanas évek Nyugat-Európájának értelmiségével. Nem is olyan régen például még sorsdöntő lehetett egy német egyetemen az „és Amerikában járt már?” kérdésre adott pozitív válasz. Ami egyébként azon tudományos pozíciókat illeti, amelyek a *Replikában* közölt tanulmányok érvkészletében is megjelennek, ezekről csak nemrég zajlott egy heves vita az ISA RC *Theory and Society* című kiadványában, mégpedig a német szociológus Münch* és az amerikai Alexander között. A szociológusok legutóbbi, Bielefeldben rendezett világkongresszusán az amerikai tudós provokatívnak érezte Münch egy hozzászólását. És ezzel még korántsem zárult le a vita. A német, osztrák és svájci szociológiai társaságok ez évi közös konferenciáján Freiburgban külön programpontként szerepel a téma: „Amerikanizálódott-e a német nyelvű szociológia 1945 után?”

Végezetül még néhány gondolat azon problémához, hogy vajon a reformállamokban tudományos (és kulturális) szempontból miért van kevésbé jelen Nyugat-Európa, mint Észak-Amerika. Nézetem szerint ez a következő tényezőkkel függhet össze:

a) Nyugat-Európa a tudomány és a kultúra tekintetében továbbra is nemzetállami orientáltságú, bár ma már kevésbé, mint tíz évvel ezelőtt. Ebből adódóan kevés ösztönzést érez a nemzetközi együttműködésre.

b) A posztkommunista társadalmakról általában elmondható, hogy gyakran nem Nyugat-Európa, hanem az USA számít példaképnek. A tekintélyelvű gondolkodásban „a Szovjetunió” helyére egyszerűen „az USA” került. Ezt támasztja alá ezen társadalmak ma is központosított jellege.

c) Az együttműködés nyelvtudást igényel. A keleti társadalomtudósok, ha egyáltalán, ak-

---

* Richard Münch: The Contribution of German Social Theory to European Sociology. In *Sociology in Europe*. B. Nedelmann és P. Sztompka szerk., 45–66. Berlin: de Gruyter, 1993.

kor angol nyelven beszélnek. Ez is inkább az észak-amerikai kapcsolatok, mintsem a soknyelvű Nyugat-Európa felé mutat.

d) Az USA-ban több olyan egyetem, ill. kutatóközpont létezik, ahol kelet-európai bevándorlók vagy azok leszármazottai tevékenykednek. Gyakran ők dönthetnek az együttműködési kezdeményezésekről

A keleti és nyugati társadalomtudományok együttműködésének jövőjét illetően két fejlődési irányt tartok fontosnak:

1. Az Európai Unió tudományos programjait és
2. nemzetközi kutatási hálózatok kialakítását.

A posztkommunista államok kutatási problémáit az Európai Unió mindenekelőtt a pénzügyi problémák enyhítésével segítheti. Lehetséges, hogy a *Replikában* megfogalmazott gyarmatosítási tendenciák könnyebben tettenérhetők az EU-programok politikai háttérében, mint az USA-val való 1989 utáni, inkább kaotikusnak nevezhető társadalomtudományi kapcsolatokban. A társadalomtudományokban már ma is világosan fölismerhető az a folyamat, hogy a nemzetállami kutatási hierarchiát fölvaltják az olyan hálózatok, amelyek segítségével a különböző államok társadalomtudósai elvileg egyenrangú partnerként működhetnek együtt. Ez is erősítheti a posztkommunista államokban tevékenykedő kollégák helyzetét. Olyan együttműködésre nyílik így lehetőség, amelyet korábbi szövetségeseikkel (a nemzetállami irányultság miatt?) nem valósíthattak meg. E foratókönyv szerint egyébként a kelet-(közép)-európai államoknak az eddiginél sokkal nagyobb mértékben kell kezdeményezőnek lenniük, az állami kapcsolatok „normalizálódásával” az amerikai vagy nyugat-európai társadalomkutató nem feltétlenül lát okot arra, hogy a volt keleti tömb egy országával foglalkozzék. Ezáltal mindenesetre okafogyottá válhat a gyarmatosítástól való félelem is, persze ezzel együtt az együttműködés reménye is.

Steckl Anna fordítása